

УДК: 159.922,7

КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН АДЕПТҮҮЛҮКӨ ТАРБИЯЛОНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Закиров Акимжан

психол.и.к., профессор ОшМУ

ORCID: 0009-0002-0608-8579

Таргын кызы Аксана

ОшМУ, аспирант.

Аннотация. Макалада негизинен кенже мектеп окуучуларынын жаштык өзгөчөлүгүнө теориялык маанидеги талкуу болуп, аларды инсан катары калыптандыруудагы психиканын адептүүлүк фактору менен негиздеме берилди. Бул жаш курактагы балада иш-аракеттин жаңы түрлөрүндөгү – билим алууда, адеп-ахлактык маданияттагы, когнитивдик жана эмоционалдык абалдарындагы жаңы шарттарын өздөштүрүсү жөнүндө анализ жүргүзүлдү. Баланын инсандык сапаттынын калыптануусу, когнитивдик жана эмоционалдык абалдары - эрктүү чөйрөсүндө башталып, билим алуу ишин уюштуруусу, жаңы шарттарын өздөштүрүсү, социалдык статусу, башкаруу командасы, баланын өз алдынчалык абалы, өзүн-өзү башкаруу сыяктуу жеке өзгөчөлүктөрүн өнүктүрүүдө, белгилүү бир ички субъективдүү талаптарды жаратунун жол жоболору сунушталды. Коюлган талаптарга жараша, балдарга тарбиялык иштерди уюштуруунун жаңы шарттарын өздөштүрүүгө керектүү болгон, тарбиялык жумуштардын шарттары көрсөтүлдү.

Изилденүүчүлөрдүн социалдык статустун калыптанышы сыяктуу жеке өзгөчөлүктөрүн өнүктүрүүгө керектүү болгон субъективдүү шарттардын элементтери изилденип, алардын керектүү экендигине карата жыйынтык чыгарылды.

Түйүндү сөздөр. Бала, адептүүлүк, адеп-ахлак, эмоциялык абал, когнитив, статус, субъективдүү абал, маданият, инсан, фармация, команда, өзүн-өзү башкаруу.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Закиров Акимжан

Психол.и.к., профессор ОшГУ

ОРЦИД: 0009-0002-0608-8579

Таргын кызы Аксана

ОшМУ, аспирант.

Аннотация. Статья посвящена теоретической дискуссии, в основном в теоретическом обсуждении младших учеников школы и умственном факторе в форме мотивации формирования. Этот возраст был проанализирован в новых типах деятельности - педагоги в области образования, этнической принадлежности и новых условий этнической принадлежности, проблем и эмоциональных ситуаций в культуре и эмоциональных заявлениях. Формирование личности, когнитивной и эмоциональной позиции ребенка - начало и развития новых условий, развития, Команда управления основана на разработке личных функций, таких как состояние, самоуправление и создание определенных внутренних субъективных требований. Согласно требованиям, условия образовательной работы были предоставлены, необходимы, и условия для разработки новой образовательной работы. Изучены элементы субъективных условий, необходимых для развития личностных качеств, таких как формирование социального статуса, и сделан вывод о необходимости.

Ученики начального класса изучены и пришли к выводу, что импортеры, необходимые для разработки своих личных функций, таких как формирование социального статуса.

Ключевые слова. Ребенок, нравственность, эмоциональное состояние, когнитивный, статус, субъективное состояние, импортеры, культура, личность, образование, коллектив, самоконтроль.

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF PRIVATE EDUCATION FOR JUNIOR SCHOOL CHILDREN

Zakirov Akimzhan

Psychol.i.k., professor OshMU

ORCID: 0009-0002-0608-8579

Targyn kyzy Aksana

OshMU, graduate student.

Annotation. The article is devoted to theoretical discussion, mainly in the theoretical discussion of the younger students of the school and the mental factor in the form of motivation for formation. This age was analyzed in new types of activity - teachers in the field of education, ethnicity and new conditions of ethnicity, problems and emotional situations in culture and emotional statements. The formation of the personality, the cognitive and emotional position of the child - the beginning and development of new conditions, development, the management team is based on the development of personal functions, such as the state, self -government and the creation of certain internal subjective requirements. According to the requirements, the conditions of educational work were provided, necessary, and conditions for the development of new educational work. The elements of subjective conditions necessary for the development of personal qualities, such as the formation of social status, were studied, and a conclusion was made about the need.

Primary class students have been studied and concluded that importers necessary for the development of their personal functions, such as the formation of social status.

Key words. A child, morality, emotional state, cognitive, status, subjective state, culture, personality, education, team, self -control.

Киришүү. Адамдын инсан катары калыптануусу балдардын жашоосунда бир кыйла маанилүү мезгил кенже мектеп жашында, өзгөчө анын төмөнкү чек араларында (6-7 жаш) баштаалары илимден белгилүү. Бул курактык мезгилде балада иш-аракеттин жаңы алдыңкы түрү – билим алууда жана таанып-билүү ишмердинде пайда болот. Баланын инсандык сапаттынын калыптануусу, когнитивдик жана эмоционалдык - эрктүү чөйрөсүндө башталып, билим алуу ишин уюштуруусу, жаңы шарттарын өздөштүрүсү, социалдык статусу, башкаруу командасы, баланын өз алдынчалык абалы, өзүн-өзү башкаруу сыяктуу жеке өзгөчөлүктөрүн өнүктүрүүдө, белгилүү бир ички субъективдүү талаптар жаралат. Коюлган талаптарга жараша, бала тарбиялык иштерди уюштуруунун жаңы шарттарын өздөштүрөт, тарбиялык коллективде социалдык статусунда калыптануушубуз “кенже мектеп жаш” курактагы балдарга жүргүзүлгөндүктөн, биз бул аныктаманы ар кандай көз караштардан карап көрөлү. Г. Гриммдин классификациясында, бул курактагы балдардын жашы балалыктын экинчи мезгили: балдар үчүн 8-12 жаш, кыздар үчүн 8-11 жаш болсо, А.Е.Личко бул курактын төмөнкү чегин 7-8 жаш деп аныктап, аны 11-12 жаш менен чектейт. А.А. Люблинская кенже мектеп жашты 7-12 жаш деп эсептейт [2]. Ал эми Л.С. Выготскийдин «Өнүгүүнүн социалдык абалы» деген илимий эмгеги сөзгө алаарлык. Психосексуалдык дифференциацияга карата, калыптанган сексуалдык иденттүүлүктөн жыныстык жетилүүнүн башталышына чейин, б.а. 6-7 жаштан 11 жашка чейинки мезгилди бөлүп көрсөткөткөн. Бул мезгилдин жеке чектери өзгөрүшү мүмкүн, өзгөчө, эгерде алар өнүгүүнүн айрым аспектилерине жараша бааланса [4,

Талкуунун теориялык жыйынтыктары. Бул тактоолордон көрүнүп тургандай, өткөн жылдардагы жана бүгүнкү күндө ар кандай психологдор, кенже мектеп жашынын чектерин ар кандай жолдор менен аныкташат. В.В Давыдовдун айтымында, “ кенже мектеп жашы – баланын жашоосундагы өзгөчө мезгили, ал тарыхый мазмунга жараша салыштырмалуу таанууга жана аларды айырмалоого болот” – деген [3] .

Ушул шилтемеге үндөшкөн изилдөөлөрдү, профессор Амирдинова М.М., улук окутуучу Акматова Г.Э. “Аалдарды ааламдашуу процесси көбүнчө экономикалык өнүгүү процессине

көз кааранды, бирок адамзаттын социалдык, маданий, руханий, адеп-ахлактык (адептүүлүк) жана башка чөйрөлөрү да олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болушат”- деп жазышат [1,90 б.]. Мындан улам, аймактын экономикалык көйгөйлү проблемаларын чече турган инсандарды калыптандырып чыгаруу ата-энелердин, мектеп мугалимдерин колунда экенин эстен чыгарбашыбыз керек. Ошондуктан балдарды адептүүлүккө калыптандыруунун теориялык негизин жана өнүүгүгө жардам берие турган ыкмалардын жолдорун изилдегенибиз туура болот.

Тактап айтканда, башталгыч мектептеги балдардан баштап когнитивдик кызыкчылыктардын жана пайда болгон фантазиясынын негизинде билимдин жана маалыматтын белгилүү булактарына муктаждыкты сезе башташына карата тарбия жана билим берүү керек. Көбүнчө мундай көрүнүштөр баланын табигый каалоосу менен көрүнөт. Мунун көрсөткүчтөрү баланын мектеп окуучусунун позициясын ээлөөдөгү каалоосу жөнүндө билдирүүлөрүндө болушу мүмкүн («Мен мектепке баргым келет», «Мен мектепте окугум келет» - деген сыйяктуу). Ушул концепцияны орустардын экинчи бир психологдору С.А.Костюнин менен Е.Н. Вайнер дагы колдошкон.

А.Р. Лурия жана И.В. Цветковалар кенже мектеп жаштагы баланын инсандыгын, өнүктүрүүнүн өз алдынча этабы катары карайт. Бул этап айлана-чөйрөгө эмоционалдык жана баалуулук мамилесин өнүктүрүүнүн өзгөчө интенсивдүүлүгү, тышкы дүйнө менен өз ара аракеттенүүдө жеке тажрыйбаны топтоонун интенсивдүүлүгү менен мүнөздөлөт - дешкен [7, 13 б.]. В.С. Мухина 6 жаштан 10 жашка чейинки башталгыч мектеп курагы психологиялык ишиктердин максаттуу калыптанышы үчүн жетиштүү сезимтал экенин жана бул баланын билим алуусунда эске алынышы керектигин баса белгилейт. Бул куракта болуп жаткан өзгөрүүлөр, баланын инсан катары калыптануусунда маралдык-адептүүлүк факторлор, баланын инсан катары калыптануу процессинде, чечүүчү фактор болуп санала тургандыгын негиздеген [8, 283 б.]. Ал эми ОшМПУнун окутуучусу Г.А. Какиева “Билим алуу менен эмгек дайыма бири-бири менен тыгыз байланышта эриш –аркак жүрөт. Ошондуктан мугалим окуучулардын акыл эсинин чебер тарбиячысы болуусу керек” – деген [6, 131 б.]. Бул шилтемеге тереңдетип маани бере турган болсок тарбияланып жаткан балдардын маралдык-адептүүлүк инсандык сапатын калыптандырууда, балага таандык болгон, ички субъективдүү психиканын абалына жараша тарбияны жүргүзүүнү сунуштоого болот.

Ошентип, жогоруда айтылгандардын негизинде, каралып жаткан маселедеги баланын жаш чеги 6-7 жаштан, 10-11 жашка чейинки курак болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот. Бул баланын кенже мектепте окуган мезгилине туура келет. Анткени балдар өздөрүн инсан катары кабыл алып, бир катар инсанга таандык болгон сапаттарга ээ болушат: импульсивдүүлүк, өзүн-өзү башкаруучулук жана өзүн - өзү уюштуруу көндүмдөрүн өнүктүрүү, ой жүгүртүү жана концептуалдык ой жүгүртүү. Ошону менен бирге, адептүүлүккө таандык болгон - өзүн-өзү сыйлоосу, билим берүү програм -масын өздөштүрүүдөгү – сынчылдыгы, маанилүү роль ойной баштайт. Баланын айланасындагы адамдар менен болгон мамилесинин жалпы системасы өзгөрүп теңтуштарына, өзүнөн чондорго, ата-энелерге, мугалимдерге жана өзүнөн кичүүлөргө өзгөчө жоопкерчиликтеги мамиле жасай алышат. Ушундан баштап балада инсанга мүнөздүү болгон жаңы статус позициясы түзүлөт.

Маселени чечүү боюнча изилдөө жыйынтыктары. Жогорку белгиленген концепцияларга таянуу менен, кенже мектеп жашындагы балдардын инсандык сапаттарынын адептүүлүккө жараша калыптана тургандыгын аныктоо максатында, төмөндөгүдөй бир катар изилдөөлөрдү жүргүздүк.

Изилдөө Ош шаарындагы № 6, Макоренко атындагы мектептин шарт -тында, кенже мектеп окуучуларынын адеп-ахлактык тарбия деңгээлин аныктоо максатында жүргүзүлдү. Изилдөө методикасы катары И.М.Юсупованын диагностикалык ыкмалары колдонулду. Бул методиканын - модификацияланган варианты (1-диаграмма), М.И. Шилова, кенже мектеп окуучуларынын адеп-ахлактык тарбия деңгээлин аныктоого багытталган (2-диаграмма). Н.Л. Моткованын инсандыгын интроспекциялоо методикасын модификацияланган Т.А. Миронова

(

3

-

д

и

а

Буларга - тартип, чынчылдык, жоопкерчилик, достук, эмпатия (тычсыз дануу) жана эмгекчилдик сыяктуу моралдык сапаттар киргизилди.

Диагностиканын жалпы максаты кенже мектеп курагындагы балдардын адеп-ахлактык сапаттарын аныктоо.

Изилдөөгө 9 жаштан 11 жашка чейинки 23 бала катышты.

Балдардын адеп-ахлактык тарбиясын аныктоо максатында диагностикалык изилдөө ал төмөнкү план боюнча жүргүзүлдү:

- изилдөөнүн максатын жана милдеттерин аныктоо;
- диагностикалык ыкмаларды тандоо;
- диагностикалык процессти ишке ашыруу;
- изилдөө учурунда алынган натыйжаларды талдоо жана аларды интерпретациялоо.

Изилдөө анкета методу менен аркылуу, суроо-жооб аркылу жүргүзүлдү.

Диаграммдан көрүнүп тургандай, 4 адамдын эмгекчилдиги жогору, алар эмгекти жакшы билишет, өз күчү менен жумуш таап, жолдошторуна жардам беришет. Алар эмгектен канааттануу алышат. Бул кандайдыр бир иш-аракет маанайды жана мотивацияны буза албайт дегенди билдирет. Ошондой эле, жаш мектеп окуучуларынын көбү орточо эмгекчилдикке ээ, балдар эмгектин маанилүүлүгүн түшүнүп, демилгени колго алышат. Бул алар туура жолдо экенин билдирет. 8 адам эмгектин маанисин так тушунушпейт жана куч менен иштееде жетекчиликке муктаж. Тилекке каршы, 1 адам эң төмөнкү көрсөткүчкө ээ. Андай балдарда жумуштан качуу, бекерчиликти сүйүү бар. Балада эмгекке карата оң көз караш калыптанган эмес, тескерисинче, керектөөчүлүк мамиле калыптанат.

2-диаграмма кенже мектеп жаш курактагы окуучуларынын достугунун оордун аныктоонун натыйжалары келтирилген.

Адеп-ахлактык баалуулук катарында достук ар дайым терең бааланып келген. Изилденген кенже мектеп жашындагы 3 баланын социалдык чөйрөсү укмуштуудай кеңейген: алардын класста, чогуу окууда, мектептен тышкары иштерде жолдоштору көп. Балдардын бул категориясы достуктун жогорку деңгээлине ээ. Бул балдар досторуна жана үй-бүлөсүнө жылуу мамиледе болушат, орой мамилеге жат. Алар ар дайым ачык жана баарлашууга жакын. 15 респондент достуктун орточо деңгээлине ээ, бирок алар досторуна, үй-бүлөсүнө жана теңтуштарына толук жооп беришпейт, сезимдерин жашырышат жана аларды курчап турган дүйнөгө карата дайыма эле көрсөтө беришпейт. 5 адам жолдошторунун жана улууларынын шыктандыруусуна муктаж. Коммуникация көндүмдөрү жетиштүү түрдө билдирилбейт, ошондуктан булардын социалдык активдүүлүгү төмөн, жалгыздыкка жакын балдар экендиги байкалды.

3-диаграммада кенже жаш мектеп окуучуларынын “чынчылдыгын” аныктоонун натыйжалары келтирилген.

Бул диаграммдан көрүнүп тургандай сурамжылоого катышкандардын ичинен 7 окуучу жолдоштору жана чоңдор менен болгон мамилесинде чынчыл, башкалардын калпына, алдамчылыгына чыдабайт. Алар ар дайым туура эмес экенин моюнга алып, эч качан актанбай турган жөндөмгө ээ болушу мүмкүн. “Мен кандай кырдаал болбосун чынчыл болом”. 15 балада чынчылдыктын орточо деңгээли бар, алар жолдоштору жана чоңдор менен чынчыл болушат, бирок кээде башкаларды адаштырышат. 4 бала, алар дайыма эле чынчыл боло бербейт жана алдамчылык менен калпты көрсөтөт деген тенденция бар. Эң төмөнкү деңгээлдеги – респондентиндеде аныкталган көрсөкүчтө, алар айланасындагы балдарга чынчыл эмес. Ошентип бул балдарга карта, өзүңүздүн каталарыңызды моюнга алып, өзүңүзгө калп айтпай жирүү маанилүү. Мындай инсандык сапаттын мааниси, балдарга тапкычтыкты, кыйынчылыктарды жеңүүгө жана өз ара мамилени түзө алууга жардам берет. Бирок мундай көрсөткүчтөр, узак мөөнөттүү ишенимдүү мамилелерди түзүүгө тоскоол болот деген мазмунду айтууга болот..

Кортундуло. Ошентип, азыркы учурда бул изилдөөнүн жыйынтыгы кенже мектеп окуучуларынын адеп-ахлактык (адептүүлүк) сапаттардын көрсөтүүнүн орточо деңгээли бар экенин көрсөттү. Мисалы: тартип, достук, эмгекчилдик, жоопкерчилик, чынчылдык жана эмпатия. Бул оң натыйжалар, бирок бул моралдык сапаттарды жакшыртуу боюнча бул багытта дагы көп иштер аткарылышы керек. Анткени педагогикалык таасирдин формалары жана методдору азыркы жаш муундарга тиешелүү болууга тийиш. Мындай көрсөткүчтөр, класстан тышкары иш-чаралар системалуу мүнөзгө ээ болууга, адеп-ахлактык сапаттарды өркүндөтүү

боюнча тарбиялык милдеттерди аныктоодо айкындуулуктун жана конкреттүүлүктүн болушун камсыз кылат. Башталгыч жана орто мектептердин окуучулардын ортосундагы тарбиялык таасирлердин үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу багытында педагогдор иш алып барыш керек.

Жыйынтыктап айтканда кенже мектеп жашындагы балдарга жүргүзүлгөн теориялык жана диагностикалык натыйжалардын негизинде жана изилдөө гипотезасына ылайык жалпы билим берүү уюмунда, кенже мектеп окуучуларын адеп-ахлактык жактан тарбиялоо программасын иштеп чыгуу зарылчылыгы келип чыгат.

Колдонулган адабияттар

1. Амердинова М.М., Акматова Г.Э. Ааламдашуу шартында жаш муундардын эстетикалык баалуулуктарынын калыптанышы.// ОшМПУ жарчысы илимий-усулдук журналы Ош: 2023-ж. No1. (21) 89-92 беттер.
2. Гримм Г. Основы конституциональной биологии и антропометрии. Москва: Российское психологическое общество, 1997. С. 259-266.
3. Давыдов В.В. Младший школьный возраст как особый период в жизни ребенка: содержание и структура учебной деятельности. Москва: Академия. 2001. С. 91-94
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Т. 6. Научное наследство / Под ред. М.Г. Ярошевского. М.: Педагогика, 1984. 400 с.
5. Закиров А. Психология боюнча практикум. Ош-2015. 320 б.
6. Какиева Г.А. Мектеп окуучуларынын интелектин көркөм чыгармалар аркылуу өнүктүрүү // ОшМПУ жарчысы илимий-усулдук журналы. Ош : 2024-ж. No2. (24) 128-134 беттер.
7. Лурия А.Р., Цветкова Л.С. Нейропсихология и проблемы обучения в общеобразовательной школе. М.: Институт Практической психологии, 1996. 64 с.
8. Мухина В.С. Возрастная психологии: Учебник для студ. Вузов.-7-е изд. М.: Издательский центр «Академия», 2003. 456 с.